

Martien E. Brinkman

Dicht bij het onuit sprekelijke

Veertien dichters over het onzegbare

MEINEMA

www.uitgeverijmeinema.nl

Boekverzorging: Mulder van Meurs, Amsterdam

ISBN paperback 978 90 211 4498 6

ISBN e-book 978 90 211 4499 3

NUR 620

© 2018 Uitgeverij Meinema, Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

M. Vasalis

'O heer. Ik voel dat mij iets duidelijk gemaakt zou moeten worden'

Haar stijl

De dichteres M. Vasalis, pseudoniem van de psychiater Margaretha Droogleever Fortuyn-Leenmans (1909-1998), dankt haar populariteit waarschijnlijk vooral aan het eerste vers van het gedicht 'Sotto Voce' uit de bundel *Vergezichten en gezichten* (1954):

Zoveel soorten van verdriet,
ik noem ze niet.
Maar één, het afstand doen en scheiden.
En niet het snijden doet zo'n pijn,
maar het afgesneden zijn.

Bijna een halve eeuw later zou ook het laatste gedicht ('Sub Finem') uit de postuum door haar kinderen uitgegeven bundel *De oude kustlijn* (2002) grote bekendheid verwerven:

En nu nog maar alleen
het lichaam los te laten –
de liefste en de kinderen te laten gaan
alleen nog maar het sterke licht
het rode, zuivere van de late zon
te zien, te volgen – en de eigen weg te gaan.
Het werd, het was, het is gedaan.

Beide gedichten worden nog altijd veelvuldig in rouwadvertenties geciteerd. Voor sommige critici was dat een reden haar werk te diskwalificeren. Als een soort straf op toegankelijkheid. De in het gedicht 'Fanfarecorps' uitgesproken 'eerbied voor de gewoonste dingen' heeft niet elke recensent haar in dank afgenomen. Het werd te 'gewoontjes' gevonden en geassocieerd met 'vrouwenpoëzie' en dat was geen compliment. Ook haar centrale thema's – relaties, vertrekkende kinderen en kleinkinderen, een demente moeder, het paradijselijk verleden – werden veelvuldig met datzelfde genre in verband gebracht.

Gezien echter het feit dat er in de Nederlandse na-oorlogse poëzie zoiets als een heuse Vasalis-traditie is ontstaan, kan ze moeilijk alleen vanwege haar toegankelijkheid en haar thema's terzijde worden geschoven. Haar thema's keren ook terug bij dichters als Van Geel, Eybers, Kopland, Herzberg, Michaelis, De Waard, Leeftang, Enquist, Gerlach, de Coninck en Eijkelboom. In haar 'eerbied voor de gewoenste dingen' kan ze zich verbonden weten met dichters als Nijhoff, Bloem en Achterberg. Bij hen zien we eenzelfde concentratie op het alledaagse zonder dat hun poëzie daarin blijft steken.

Verdriet

Eind 1943 overleed haar toen achttien maanden oude zoontje Dicky aan de gevolgen van de toen heersende polio-epidemie. In de aan hem opgedragen bundel *De vogel Phoenix* is haar verdriet duidelijk herkenbaar. Ze geeft de bundel als motto een zin mee uit de elegie 'Adonais', die de Engelse dichter Shelley in 1821 schreef bij de dood van John Keats: 'He has outsoared the shadow of our night' (Hij is de schaduw van onze nacht ontstegen). Ze vergelijkt haar zoontje met de mythologische vogel Phoenix. Hij wordt voorgesteld als een purperblauwe reiger die niet alleen de dood maar ook de wedergeboorte en zo de onsterfelijkheid symboliseert. Hij verrijst uit zijn eigen as.

In de christelijke mythologie staat hij model voor de opstanding. Hij roept het beeld op van pijn als voorwaarde voor (opstap naar) verrijzenis. Voor Vasalis lijkt haar poëzie in deze fase van haar leven het enige instrument te zijn om uit de as nog iets te laten verrijzen. Zo lezen we in het derde en vierde vers van het tweede gedicht ('Phoenix II') in deze bundel:

O kleine phoenix, die mij al te kort bezat,
ik zie de blauwe vuren van zijn ogen,
het lichte wegen op mijn hand, waarop hij zat
ik hoor zijn vleugels zingen, toen hij is opgevlogen...

Haast niet, schreeuw niet van pijn, o hand.
Schrijf door totdat de vingren zijn verbrand.

Ze wist dat ze hier haar schrijvende vingers aan wilde branden. *De vogel Phoenix* eindigt met twee ervaringen die een gelaten, tot rust

gekomen droefheid uitstralen. 'Misthoorn in de herfst' begint met de regels:

Toen ik als kind, des avonds uit het raam
hing, als de herfst gekomen was,
kende ik zijn stem al, maar nog niet zijn naam
en wist ik al, dat ik zijn schepsel was.

En in de laatste twee verzen schrijft ze:

Hij roept een vraag, doof borend uit de grijze eeuwen,
die vruchtloos reikend, in zichzelf wederkeert
en die geen antwoord meer verwacht of nog begeert
en die te hees is en te oud om nog van pijn te schreeuwen.

Er is geen antwoord in de tegenstrijdigheden
- en van dit antwoord heeft de stem mij zó doordrongen,
vanaf mijn kindsheid heeft hij het gezongen
en dat is al zo lang geleden...

Het allerlaatste gedicht van deze bundel, het aan haar vader opgedragen 'Avond aan zee' eindigt vervolgens met de regels: 'Ik zag voor 't eerst weer naar de hemel:/hoe die zich rustende verhief.'

Christelijke reminiscenties

Zowel aan vaders- als ook aan moederszijde werd Vasalis door dominees als grootvader omringd. Zelf is ze echter door haar ouders niet christelijk opgevoed. Door haar vader zelfs eerder antichristelijk. Traditioneel christelijk taalgebruik treffen we dan ook niet bij haar aan. Woorden als duif, engel, eeuwigheid, ziel, paradijs en hemel gebruikt ze echter wel en ook vaak naar hun christelijke strekking. Ook het bijbels gedachtegoed is haar niet vreemd. Het is niet zo moeilijk om in zinsnedes als 'o sla de rots, opdat ik ween' in 'Steen' een verwijzing naar Mozes bij de rots in Exodus 17:6 te zien en in de 'dorstige herten' in 'Cannes' een verwijzing naar Psalm 42. Het gedicht 'Nu word ik nooit meer radeloos' heeft zelfs een bijbels (Psalm 23:2) motto meegekregen: 'Hij zal mij leiden langs grazige weiden/naar waatren der rust'. Vasalis citeert hier waarschijnlijk uit het hoofd, want haar versie van

de tekst kent een paar kleine wijzigingen ten opzichte van zowel de bijbeltekst als ook van het op deze psalm geënte bekende gezang 'De Heer is mijn herder' van de hand van de dichter-dominee Jan Jacob Lodewijk ten Kate (1819-1889).

Vaste structuur

Haar gedichten hebben vaak een min of meer vaste structuur die zich al meteen in haar eerste bundel *Parken en woestijnen* (1940) aftekent. Dat geldt vooral voor de zogenaamde Zuid-Afrikaanse gedichten ('De trek', 'Luchtspiegeling', 'De krekels', 'Het ezeltje', 'De weg terug' en 'Onweer in het moeras'). Meestal beginnen die gedichten met een anekdote. Dan volgt iets dat als katalysator van een naderende verandering gaat fungeren. In 'Onweer in het moeras' is dat uiteraard het naderend onweer. In 'De weg terug' is dat de regen. In 'Het ezeltje' de ontmoeting met het ezeltje. En in 'De trek' het langstreckende wagentje met die zwarte mensen erop. In 'Luchtspiegeling' en 'De krekels' is de katalysator tot een verandering niet direct aan te wijzen. Daar staan wel de voor Vasalis kenmerkende woorden ter aanduiding van een verandering 'opeens' en 'dan' als variant op de in haar gedichten veel voorkomende omslagwoorden 'plotseling', 'plots' en 'toen'. Uiteindelijk lopen haar gedichten vaak uit op de beschrijving van de nieuwe situatie die door die omslag 'plots' gecreëerd is. Soms is die situatie pijnlijk, is er iets moois verstoord, maar soms leidt die ook tot een soort catharsis, een uitzuivering, zoals in het laatste vers van 'Onweer in het moeras': *Mijn hart werd plotsling wit en heet/t was of ik zelf werd omgesmeed./Ik heb het angstig ondergaan/ik kwam er sterk en nieuw vandaan.*

Onvermogen

Ook al is soms de aanleiding tot een omslag duidelijk, onduidelijk blijft vaak wat die omslag precies behelst. In elk geval impliceert die niet een soort bekeringservaring, laat staan tot de christelijke God. Die God is haar te onzichtbaar, te geurloos, te smakeloos. In een titelloos gedicht uit de bundel *De vogel Phoenix* zinspeelt ze in het eerste vers op de instellingswoorden van de eucharistie. Daar laat ze er geen enkele twijfel over bestaan hoe zij de zogenaamde goddelijke volheid ervaart:

Wat moet ik doen met alle overvloed?
'Dit is mijn lijf, dit is mijn bloed':

van alle volheid blijft de ouwel over;
bijna onzichtbaar, geurloos, smakeloos
verandert door mij heen de waargenomen tover,
verbleekt tot kleinst wit licht de rode gloed
ontdaan van eigenschappen, smetteloos.

In het vervolg van dit gedicht verwoordt ze de ontoereikendheid van haar 'instrument' (haar kenvermogen) om de echte levensgeheimen te doorgronden: *Hoe sterk de werkelijkheid, hoe zwak/mijn instrument, dat alles duidt/en zoekt t' omvatten. Maar het deinst/terug en klein als sterren beven/de grote waarheden van het leven.* Voorzover ze zich in staat acht een god te ontmoeten, is het – zo lezen we in het laatste vers van dit gedicht – hooguit een anti-god, het tegenbeeld van de barmhartige vader:

In angst meen ik een godheid te ontmoeten,
zonder gelaat, die mij verschroeien moet,
en zonder handen, die mij omvatten, zonder voeten
die ik kan omklemmen; die, niet slecht noch goed,
zijn creatuur vernietigt, nu ik hem benader.
Zo onbarmhartig en zo waar, zo weinig vader.

Ook elders verwijst Vasalis naar de onmacht van haar 'instrument' om dieper in de geheimen van de ons omringende werkelijkheid door te dringen: 'Ik voel de oude wanhoop van het instrument,/dat tot het uiterste gedreven/niets dan zijn eigen grens herkent.' ('Kennen') 'Verder dan het mysterium tremendum kom ik niet', schrijft ze in een brief aan Gerard Reve van 19 november 1967. Is dat het blinde lot? In die richting gaan haar gedachten onmiskenbaar wanneer ze het gedicht 'Bij de etsen van Hercules Seghers' uit de bundel *De oude kustlijn* besluit met de regels: 'Hier is het lot geland, de doelgerichte willekeur/en wat gebeurd is is voorgoed gebeurd, de tijd/staat stil tussen het leven en de dood.' Met die paradoxale uitdrukking 'doelgerichte willekeur' lijkt ze te verwijzen naar een doelgerichtheid die menig natuurverschijnsel eigen is, maar die wij als mensen niet anders kunnen duiden dan als willekeur. Ze heeft weet van de verrukkelijke natuur, maar ook van de verschrikkelijke.

Weldadig verband

Te midden van de tweeslachtigheid van haar natuurbeleving ervaart ze herhaaldelijk toch ook een weldadig verband waarmee ze graag langer in contact zou willen staan. Vanaf haar eerste bundel heeft ze het verlangen naar een dergelijk verband, maar ook haar onzekerheid over de bereikbaarheid daarvan verwoord in gedichten als 'In de herfst', 'De trek' en 'Het ezeltje'. In het titelloze gedicht uit de bundel *De vogel Phoenix*, dat begint met de regel 'Tussen de lage kamer met het grote vuur/en buiten, hoog verrezen en bevroren,/is maar een dunne muur' treffen we in het laatste vers de volgende 'bekentenis' aan: *En ik weet niet wat mijn eigenlijke wetten zijn,/ik zoek een ver, onmenselijk en zeker teken/uit deze wildernis van pijn/en zelve ben ik te verward, te warm, te klein.* Haar onmacht een dergelijk 'ver, onmenselijk en zeker teken' te vinden, lijkt ze zelfs als haar werkelijke 'zonde' te zien (zie onder).

In het gedicht 'Cannes' roept ze het beeld op van een prachtige stranddag waarin ze luchtig gekleed en enigszins licht in haar hoofd 'plotseling de enige werkelijke zonde' beseft, namelijk *dat ik door het wonderlijkste nauw geraakt,/zonder besef door het bestaan gezegend/en door de schadelijkste dingen nauw geschonden/ver van de werkelijkheid ben weggeraakt.* Het tweemaal gebruikte woordje 'nauw' moet hier waarschijnlijk gelezen worden als 'nauwelijks'. Ze lijkt zichzelf te verwijten zowel door de wonderlijkste als ook door de schadelijkste dingen nauwelijks geraakt te zijn en haar zegeningen niet te tellen. Terwijl voor haar het leven te midden van dergelijke uitersten toch pas het echte, het volledige leven is, zo lezen we in de laatste regels uit het gedicht 'Herfst' in de bundel *Vergezichten en gezichten*:

Zo, aan de rand van het nog niet en niet meer zijn
en van het tomeloze leven,
voel ik voor 't eerst in zijn volledigheid
en aan den lijve het vol-ledig zijn:
een orde, waarin ruimte voor de chaos is,
en voel de vrijheid van een grote liefde,
die plaats voor wanhoop laat en twijfel en gemis.

Mystica?

Op grond van dit soort passages is Vasalis wel een mystica genoemd. Kenmerkend voor menig mysticus is immers die ervaring van volheid

in leegte ('vol-ledig'), die van orde ondanks alle wanorde, die van een overweldigende liefde te midden van wanhoop, twijfel en gemis en die van het stilstaan van de tijd. Van al die ervaringen heeft Vasalis weet. Is ze daarmee een mystica? Het probleem met dit soort labels is altijd dat, eenmaal uitgedeeld, de betrokkene er ook wel aan móet voldoen. Doet ze dat niet, dan wordt dat hem/haar doorgaans min of meer verweten.

Duidelijk is in elk geval dat Vasalis haar hele leven lang van het besef doordrongen was omringd te worden door iets groters dan zij met haar 'instrument', haar kenvermogen, bevatten kon. In een brief aan Reve schrijft ze in 1968: 'Als ik zeg dat ik het Geheim wil horen ademhalen weet ik niet wat ik bedoel. Maar ik meen het wel.' Telkens als ze de grens van het 'nog niet en niet meer zijn' bereikt heeft, ziet ze zichzelf ook weer terugvallen. Ze ziet dat zelf als haar 'doofheid' en 'blind-zijn' ('Gelijktijdigheid'), ja zelfs als haar (zie eerder) 'werkelijke zonde' ('Cannes').

Een kenmerk van de mysticus is dat hij de bovengenoemde ervaring voortdurend zoekt en zelf vaak ook een manier (een weg) vindt om die ervaringen daadwerkelijk te bereiken. Een dergelijk levenspad is Vasalis echter nooit ten deel gevallen. Ze werkte er ook niet aan. Haar ervaringen van verbondenheid zijn incidentele ervaringen te midden van de veel frequentere ervaringen van gemis en van het besef vastgeklonken te zijn aan de aarde. Tekenend is de eerste zin van 'Daphne': 'Als ik omhoog kijk 's avonds, is de hemel er niet meer,/een grote twijfel hangt tussen de bomen.' En het hierop volgende gedicht in de bundel *De vogel Phoenix* begint met de befaamd geworden beginregel 'Diep van mijzelf en van mijn zang vervreemd'. In de laatste regels van dat gedicht vraagt ze: *Waar bleef de hemelse muziek,/ de eenheid in het aardse zingen./Ik hoor alleen, dat alles lijdt,/ziek van de veelheid van de dingen,/van hun volstreckte eenzaamheid.*

Toch geen echte mystica dus? In 'Gelijktijdigheid' lezen we de regel: 'O heer. Ik voel dat mij iets duidelijk gemaakt/zou moeten worden.' Het woord 'heer' is hier met een kleine letter geschreven. Meteen daarop volgt in de bundel *De oude kustlijn* een heel kort gedichtje van maar vier regels waarin in de laatste regel datzelfde woord 'heer' weer terukeert: *De zomerwei des ochtends vroeg./En op een zuchtje dat hem droeg/vliegt een geel vlindertje voorbij.//Heer, had het hierbij maar gelaten.* Zou dit dan toch het Geheim zijn dat ze op gezette tijden heeft horen ademhalen, tastend in/naar het 'anders-zijnde Zijn' ('Gelijktijdigheid')?